

Les dones a la cançó popular i a la Revolució Grega de 1821¹

Women in popular song and in the Greek Revolution of 1821

Pandelís Bukalas

Poeta i escriptor

Traducció: Pau Sabaté Marqués

Article rebut: 23 de març del 2023

Sol·licitud de revisió: 15 d'abril del 2023

Article acceptat: 1 de maig del 2023

Bukalas, Pandelís. 2023. Les dones a la cançó popular i a la Revolució Grega de 1821. *Aérides* 4, pàgs. 53-60.

Resum: Es revisa aquí, a través d'algunes mostres de cançons populars, la presència i el paper de la dona, en terres gregues, durant el domini otomà i en la Revolució de 1821; més enllà de les figures femenines tradicionalment famoses, es para atenció en les dones anònimes.

Paraules clau: Dona, dominació otomana, Revolució de 1821, cançó popular grega.

Abstract: Is reviewed here, through some samples of popular songs, the presence and role of women, in Greek lands, during the Ottoman rule and in the Revolution of 1821; beyond the traditionally famous female figures, attention is paid to anonymous women.

Keywords: Woman, Ottoman rule, Revolution of 1821, Greek popular song.

Els historiadors anomenen el segle XIX «segle de les nacions». Inspirant-se en la Revolució Francesa del 1789, molts pobles esclavitzats d'Europa reivindiquen la seva llibertat i els seus drets, i la constitució d'un Estat independent. Durant les primeres dècades del segle XIX el nacionalisme és alliberador i liberal. Lluita per la consolidació dels drets humans i de les llibertats polítiques democràtiques. Ara bé, a finals del mateix segle i a principis del XX, els trets esperançadors del nacionalisme queden rebaixats o alterats, de manera que es transforma en xovinisme agressiu.

Les revolucions del segle XIX també donen forma al model del poeta nacional. Són especialment interessants les observacions que fa Milan Kundera al respecte a la novel·la *Ignorància*, observacions que indiquen la coexistència de l'embriaguesa poètica amb l'embriaguesa per alcohol:

Jónas Hallgrímsson era un gran poeta romàntic i a més un gran lluitador per la independència d'Islàndia. Tota l'Europa de les nacions petites va conèixer durant el segle XIX aquests poetes romàntics i patriotes: Petőfi a Hongria, Mickiewicz a Polònia,

¹ El present text correspon a la conferència pronunciada per Pandelís Bukalas, el 23 de març de 2023, a la Residència d'Investigadors de Barcelona, dins el cicle organitzat per l'Associació Catalana de Neohel·lenistes amb el títol general «Conferències, poesia i música. Activitats per a la represa». Per aquest caràcter de conferència, manca de llistat de bibliografia.

Prešeren a Eslovènia, Mácha a Bohèmia, Xevtxenko a Ucraïna, Wergeland a Noruega, Lönnrot a Finlàndia, Solomós a Grècia i molts altres. Islàndia llavors era una colònia danesa i Hallgrímsson va viure els seus últims anys a la metròpoli. Tots els grans poetes romàntics, a part de grans patriotes, eren grans bevedors.

Durant els anys del domini otomà els pobles dels balcans es distingien en base a la religió, no la nacionalitat. D'una banda, el *millet* musulmà: turcs, àrabs, egipcis, albanesos islamitzats. De l'altra, el *millet* cristià, que estava compost majoritàriament per cristians ortodoxos: grecs, serbis, romanesos, búlgars, valacs i arvanites.

Els pobles sotmesos, a part de la violència tirànica i l'arbitrarietat que patien, sofrien econòmicament a causa d'una gran varietat d'impostos. El que demostra més inventiva es deia *diş kirası*, «lloguer de la dent». Qualsevol turc podia entrar a casa d'un cristià a menjar i beure, per això els cristians a partir d'un cert moment van començar a fer baixes les portes de les cases, perquè no hi poguessin entrar els otomans a cavall. Quan els incursors acabaven de menjar, reclamaven que se'ls donessin diners, o qualsevol altra cosa de valor, per l'esforç que havien fet les seves dents. El marge per negar-s'hi el determinava la pistola o la simitarra.

Durant la dominació turca, que en certes zones de Grècia va superar de molt la mitjana dels quatre segles, els grecs podien perdre la vida si eren acusats de mirar-se una musulmana. Pel que fa a les gregues, eren un botí sense cap mena de dret. Per això intentaven passar la vida sense fer-se veure, amb la cara tapada. Les cançons que parlen de «noies de dotze anys que el sol no les ha vistes» no exageren. Els pares prometien les filles de molt petites, amb l'esperança que això funcionaria en certa manera d'escut. Els nens, els vestien de nenes perquè s'escapessin dels reclutaments forçosos d'infants per convertir-los en geníssars. El conte de Geórgios Viziinós *L'únic viatge de la seva vida* explica de manera excel·lent aquests sofriments dels grecs.

Scène de l'Exodos (1828)
François-Émile de Lansac (1803-1890)
Museu Municipal de Messolongui
Imatge: Wikimedia Commons

Durant la dominació turca els grecs es van revoltar desenes de vegades, sobretot a nivell local. Les seves revoltes, però, eren ofegades en sang. Els otomans, després de cada victòria, tant abans com durant la Revolució de 1821-1829, arrossegaven un munt de dones i nenes, i també nens, als mercats d'esclaus del món musulmà, Iànnena, Constantinoble, Alexandria, el Caire, i també als mercats del món cristià. Allà les víctimes es venien o per als harems o com a esclaus.

Després de la sortida de Messolongui, l'abril de 1826, els otomans van enviar al sultà 3.100 parells d'orelles dins de sacs amb sal, com a prova de la victòria. A més, van endur-se als mercats d'esclaus d'Orient unes 6.000 dones i criatures. Hi ha una cançó que en parla:

Han trepitjat Etolikó, han pres Messolongui,
han pres dones amb els nens i sogres amb les joves,
han pres una senyora sogra amb les seves dotze joves
i han pres la dona de Kostandís, que ha parit fa tres mesos:
no ha trobat pedra on aturar-se ni roca on repenjar-se
per canviar els bolquers al nen i per donar-li llet.
«Si sou turcs deixeu-me, i us dono mil florins,
deixeu-me que canviï el nen i que li doni llet.
Pedra, et deixo el nen, te'n faig entrega
i si mai torno a passar per aquí, hi faré un monestir».

En moltes altres ocasions el rapte té a veure amb una persona, és a dir amb una dona, que la rapten per la força i la pressionen despietadament perquè canviï de religió. A la majoria de cançons la grega s'hi resisteix amb força i prefereix la mort. Un exemple:

Quin espant que he tingut amb la dona d'en Khristos!
Uns turcs l'estiraven pels cabells i anaven a fer-la turca.
I en Khristos la veia des d'una carena alta.
«On vas, alta, on vas, esvelta, on vas, celles boniques?»
«Vaig a Arta, Khristos, a mans dels turcs,
però jo no em faré turca, no resaré a cap mesquita.
Més m'estimo veure com la meva sang fa la terra vermella
que veure com un turc em besa els llavis».

Completament diferent i digne d'esment pel seu esperit lliure és una cançó popular que porta el títol convencional de «La traïció de Sant Jordi». Aquí una grega perseguida per un sarraí o un turc es refugia en una església del sant més estimat pels grecs i segurament pels cristians en general: Sant Jordi, un sant cavaller, guerrer. A la majoria de versions de la cançó el sant al principi sembla que protegeix la seva fidel perseguida, però de seguida canvia d'opinió perquè el tempta l'oferta més substanciosa que li fa el perseguidor, per molt infidel que sigui. La versió que en va publicar Fauriel fa així:

Un turquet petit, fill del rei,
estimava una grega, però ella no el volia.
«Deixa'm en pau, turc, deixa'm a la meva cambra,
que així estaré contenta amb els meus fills.»
Ell li suplica i li fa moltes amenaces:
«Si ho dic al rei, et desterrarà».
I la noia, per por i per vergonya,
passa muntanyes i turons
i el destí la va portar a l'església de Sant Jordi.
«Sant Jordi, amaga'm, que si no estic perduda,
perquè aquest que em persegueix em vol fer turca».
I tot just llavors arriba el turc.
«Sant Jordi, patró meu,
la noia que m'has amagat, fes-me-la veure,
que jo em batejaré per tu i em posaré el teu nom.
Portaré carretades de cera i d'encens
i amb pells de bou et duré oli.

El sant, per avarícia, accepta l'oferta del turc i li lliura la noia, és a dir que la traeix en sentit religiós i nacional. I ella el denuncia sense mossegar-se la llengua, i en algunes versions el maleeix i tot:

Es parteixen els sants marbres i la noia puja a dalt.
 El turquet hi va corrent i l'agafa pels cabells.
 «Deixa'm anar els cabells, gos, i agafa'm la mà,
 que he de dir un parell de coses, i després que sigui el que hagi de ser.
 No he vist mai cap sant tan caragirat com Sant Jordi,
 que fins i tot pugui lliurar una grega a mans dels turcs.

O en una versió cretenca:

Qui ha vist mai cap sant tan mentider i bergant
 que delati els cristians en benefici dels turcs?

Les gregues riques, però, dones i filles dels prohoms, s'enfrontaven a un perill doble: el dels otomans i el dels bandolers. El neohel·lenista francès Claude Fauriel, el primer que va publicar cançons tradicionals gregues, el 1824-1825 a París, contribuint així a vivificar el moviment filhel·lènic, escriu al respecte:

Passava sovint que capturaven dones i filles dels agàs i els beis, i fins i tot dels prohoms grecs, i després les tenien molts dies captives en coves, en valls o en els cims deserts de les muntanyes, fins que en rebien el rescat que havien demanat. De vegades passava que aquestes presoneres eren dones o filles d'homes que havien deshonrat les dones i les filles dels bandolers. Però ni en aquest cas ni en cap altre no permetien la més mínima ofensa a les captives. Bonica o lletja, vella o jove, musulmana o cristiana, de família insignificant o de família enemiga, cadascuna era sagrada per a la banda que l'havia capturat. El capità que no mostrés respecte, els seus xicots l'haurien abandonat de seguida, com a persona sense honor i indigna de capitanejar valents. Expliquen l'exemple d'un comandant que el van matar els seus nois perquè havia portat ofensa a una presonera turca mentre n'esperava el rescat.

Ara passem de les gregues anònimes a algunes que les cançons han immortalitzat amb el seu nom per la decisió valenta de preferir la mort abans que la captura i la deshonra. Parlaré de dues dones de la regió de Suli. En primer lloc, de Leno Bótsari.

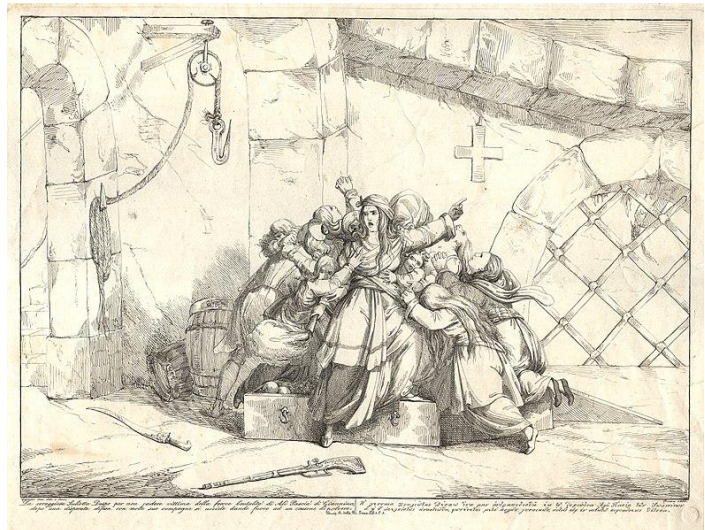
El 1804 Suli es va lliurar a Ali Paixà de Iànnena amb una capitulació que permetia que els habitants de Suli poguessin anar armats allà on volguessin. Ali, però, va trencar el pacte i va intentar massacrar els supervivents. Kitsos Bótsaris, amb 1.148 habitants de Suli, es va refugiar a les muntanyes d'Àgrafa, en un monestir construït dalt d'un penya-segat. Els albanesos van apoderar-se del monestir amb traïdoria i van massacrar tothom. Només se'n van salvar 80 homes i dues dones que es van escapar amb el comandant.

Leno, la filla de quinze anys de Kitsos, lluitava al costat del seu germà Iannakis. Un cop mort el germà, se'n va anar amb el seu oncle Nikza, que lluitava a prop del riu Aqueloos. En va matar molts i, quan la van encerclar, es va tirar al riu i es va ofegar.

Totes les capitanes del mal país de Suli,
totes han passat per Arta i les porten a Iànnena.
Les han fetes esclaves, les pobres,
però la Leno no hi ha passat i no l'han fet esclava,
sinó que s'ha enfilat per muntanyes i cims.
Porta un fusell de pedrenyal i pistoles angleses
i a la cintureta hi du una espasa d'or.
Cinc turcs la persegueixen.
«Turcs, no us canseu, no us m'acosteu,
que porto cartutxos al davantal i bales a les cartutxeres».
«Noia, llença les armes i salva la vida».
«Què dieu, coi de turcs i coi de gossos?
Jo sóc la Leno Bótsari, la germana d'en Iannis,
i no em deixo agafar viva en mans dels turcs».

Quan els exèrcits d'Alí Paixà perseguien els habitants de Suli, 78 ànimes es van refugiar en un poble entre Arta i Préveza, on van trobar altres famílies de Suli. Allà, però, els albanesos els van atacar. Entre altres, allà hi havia la família de Geórgios Botsis, que no hi era. La seva dona Despo va resistir amb força. Es va tancar en una torre amb deu persones més, filles, joves, nétes i néts seus, i quan no va poder aguantar més els va preguntar si preferien la mort o l'esclavitud. Tothom va triar la mort. Despo va arreplegar tota la pólvora que quedava, hi va calar foc i es van cremar tots. La seva cançó és de les més populars:

Se sent un soroll fort, disparen molts fusells.
Tiren en un casament o en una festa?
Ni en casament ni en festa,
és que la Despo fa la guerra amb les joves i amb els néts.
L'han atrapat els albanesos a la torre d'en Dimulàs.
«Tira les armes, que això no és Suli.
Aquí ets esclava del paixà, esclava dels albanesos».
«Per molt que Suli s'hagi sotmès i Kiafa sigui turca,
Despo no ha tingut amos albanesos, ni en té ara».
Agafa una torxa amb la mà i crida filles i joves:
«No visquem per ser esclaves de turcs, veniu amb mi!»
I van encendre els cartutxos i es van tornar tots foc.

«La coraggiosa Suliotta Despo
per non cadere vittima della feroce crudeltà di Ali Pascia di Giannina,
dopo una disperata difesa con molte sue cophagne
si uccide dando fuoco ad un cassone di polvere».

Gravat en coure pertanyent a la *Storia della Grecia Moderna dal 1803 al 1832*. Inventata, disegnata, ed incisa da Vincenzo Gajassi, Romano (1833).

Acta Nicopolis Foundation, Préveza. Imatge: Wikimedia Commons.

La contribució de les gregues a la Revolució va ser molt important. Però amb prou feines els últims anys la recerca històrica ha començat a posar de relleu el paper de les dones anònimes. Fins fa poc els historiadors se centraven exclusivament en les figures femenines de renom que van aconseguir la glòria lluitant, com Mandó Mavrogeni, Laskarina Bubulina i Moskho Tzavel·la, o les que posaven la seva erudició i escriptura al servei de la Revolució, com Evanthia Kaïri.

Cal que tinguem en compte que tots els anys que van durar les operacions militars les dones havien de mantenir viva casa seva, cuidar els fills, cultivar un hortet per anar tirant, tenir unes quantes gallines o un parell de cabres o d'ovelles, defensar-se de les ofenses. Els seus homes eren a la guerra i l'administració central no podia pagar-los el sou quan tocava. Per això sovint els grecs, quan guanyaven una batalla, enlloc de perseguir l'enemic es dedicaven a buscar botí. Amb una pistola decorada amb plata o amb un parell de dagues podien guanyar uns quants diners per pagar la pólvora, i també el rom, i enviar el que sobrava a casa.

Les dones que vivien en ciutats assetjades, com Messolongui, no descansaven ni un moment. Tenien cura dels fills i la casa, corrien a arreplegar les bales que inundaven la ciutat després de cada combat, agafaven la pala per fer fang i reparar les muralles malmeses per les canonades turques. I agafaven el fusell i muntaven guàrdia, perquè els combatents poguessin dormir una mica.

També s'enfrontaven a problemes molt greus les dones que es refugiaven en una altra ciutat quan la seva havia caigut en mans enemigues. L'historiador Dimitris Dimitrópulos presenta un drama familiar d'aquest tipus al llibre *Paraula de dones? Deu moments de la Revolució Grega*. El 13 de novembre de 1824, la «dissortada patriota Garefo» envia per escrit les seves queixes a «l'il·lustre ministeri de Justícia». L'informe diu així:

Informo per la present que nosaltres, com que el meu poble, Velitsa de Livadià, el van cremar, ens vam posar a viure a Trikala de Corint i, com que allà no podíem guanyar el mínim per viure, vam decidir marxar amb el meu home, amb quatre fills petits, la meva sogra i la meva cunyada, i amb tres dones més del poble, i venir a Nàfplio. Teníem un cavall i hi vam carregar la poca roba que teníem, hi vam fer muntar dos nens i vam arribar a Argos. Vam anar al forn a comprar una mica de pa per menjar. De sobte ve l'Anguelís, fill de Klutzuniotis Varelàs, d'Argos, i ens diu que vol prendre el cavall. Li vam suplicar entre llàgrimes que no ens fes aquella injustícia i que es compadís dels nostres fills petits, però no ens va fer cas. Veient que l'altre no canviava de parer, el meu home va preguntar on tenia intenció d'anar, per anar-hi ell després a agafar el cavall. Tot d'una va treure el ganivet i l'hi va enfonsar a la panxa, davant de tanta gent, i el va matar. Vaig córrer a trobar el governador lamentant la meva situació i ell va enviar gent a detenir-lo, però l'altre es va amagar. Em va dir que tingués paciència, que em farà justícia. Porto un munt de dies aquí i no n'he vist res, d'això. Que serà de nosaltres, dissortats, que som set ànimes que depeníem d'aquell home, que ens alimentava, i ara estem en perill de morir-nos de gana? Per tant, recorrem a aquest ministeri amb llàgrimes càlides perquè s'apiadi de nosaltres i ens faci justícia. Ell té possessions, vinyes, camps, cases, bestiar i diners. Així doncs, supliquem que ens feu justícia, perquè hem perdut el nostre sustentador, que no ens morim de gana. Amb tot el degut respecte, restem a l'espera.

No sabem quant va esperar la pobra Garefo, ni si se li va fer justícia. Dimitrópulos, en parlar en general de les peticions de dones a l'Administració, en subratlla la característica comuna: «els escrits els firmen dones». Ara bé, planteja la pregunta següent:

Els firmen, però és que també els escriuen. Així doncs, escrivien prou per tenir una correspondència amb les autoritats, les gregues de principis del segle XIX? Doncs sí, i aquesta pràctica no és nova. Al temps de la dominació otomana hi havia dones que enviaven a otomans poderosos cartes de súplica, sovint sobre qüestions familiars. Aquí, però, es tracta d'una cosa diferent. Les dones no supliquen: es dirigeixen a l'administració i informen del seu problema. Exerceixen el seu dret de reclamar al govern que s'ocupi de la qüestió que els urgeix. Per això firmen per norma general com «la ciutadana» o «la patriota». Es tracta, en conseqüència, d'un canvi substancial. Encara que l'envoltori lèxic del requeriment sigui semblant al de l'estadi anterior, el contingut ja és completament diferent.

Permeteu-me que acabi amb una cançó tradicional molt particular, de la regió de Mani, que narra la participació massiva de gregues en una batalla extremadament mortífera. El títol convencional és «La batalla de Dirós» i es va compondre el 1826. El juny d'aquell any Ibrahim Paixà d'Egipte, que el 1824 havia rebut plens poders per anihilar els grecs revoltats, va enviar 1.500 homes al litoral de Mani, a la badia de Dirós. El seu objectiu era marxar sobre Tsímova, l'actual Areópoli, i conquerir-la. A la capital de Mani havien quedat molt pocs homes amb experiència en combat. La majoria lluitaven contra Ibrahim a Almirós, a la frontera entre Messènia i Mani. Nikólaos Politis escriu:

Quan es va saber del desembarcament dels àrabs, les campanes van tocar a sometent i hi va acudir tothom que havia quedat als pobles del voltant, vells i sacerdots, i també les dones que segaven a la plana, amb les falçs. Es van ajuntar amb uns quants homes armats que per casualitat passaven per allà, guiats per Kostandinos Mavromikhalis [germà de Petróbeis, corresponsable de l'assassinat de Kapodístrias juntament amb el seu nebot Iorgakis] i van resistir contra els àrabs, uns pocs amb armes i els altres amb pedres i falçs. Els atacants no van poder aguantar la força del poble desorganitzat i es van afanyar a tornar a pujar als vaixells, i van tornar a salpar el 25 de juny, deixant molts morts darrere seu.

La cançó que va immortalitzar la victòria es va escriure en el vers octosíl·lab característic de Mani i fa servir elements de la història i la mitologia de l'antiga Grècia, segurament per primera i única vegada a la poesia popular anònima. Els habitants de Mani s'hi anomenen descendents dels espartans i les dones s'hi comparen amb les amazones i, per acabar, la batalla es compara amb la guerra de Troia, per tal de posar de relleu la duresa de la contesa amb els soldats d'Ibrahim. Els primers 48 versos del total de 88:

A l'ermita de Dirós
deia missa el canonge
i deia de memòria
els misteris immaculats
quan salmodiava l'himne.
Però de cop i volta

els turcs el van envoltar
 i només van tenir temps
 d'aixecar les mans
 i dir: «Totpoderós,
 dóna forces als cristians,
 encega els infidels
 en el dia d'avui».
 Però els homes tots faltaven,
 eren a Almirós,
 on la guerra era una Troia,
 dos dies i dues nits.
 Només dones i nens
 i vells inútils
 hi havia (perquè era estiu)
 amb la falç als bancals.
 No es van atemorir
 ni es van espantar gens,
 sinó que ho van fer saber
 a Kostandinos amb un missatger.

Monument a les «portadores de falç»
 de la batalla de Verga.

Imatge: <http://www.mani.org.gr/>

Faig una pausa per remarcar la divergència del comentari de Politis (per casualitat passaven per allà, guiats per Kostandinos) i la narració en vers, que es troba més a prop de la veritat «ho van fer saber a Kostandinos amb un missatger». Els versos següents:

I ell, com a comandant,
 va reunir tots els pobles:
 escriu un missatge i l'envia a Almirós
 i corre cap a Dirós.
 Veu dones que carreguen
 amb la falç al puny
 i fereixen els àrabs.
 «Molt bé, molt i molt bé,
 dones: us heu tornat homes,
 lluiteu com a valentes
 i colpiu com Amazones».
 Va dir i va rugir
 com el lleó a les muntanyes.
 Fereix els turcs sense por.
 Llavors els seus xicots
 es van llançar com àligues
 i es van agafar amb els enemics
 lluitant amb les mans, tots barrejats.
 Els van llançar a mar
 i els van fer tirar costa avall
 com si fossin ovelles o cabres.
 Degollant i matant
 van arribar fins a la platja.

I nosaltres hem arribat també al final d'aquesta «visita guiada» tan breu a un món sencer.